

Οι τρεις κριτικές¹

Το ουτοπικό πλεόνασμα στη μαρξική θεωρία

στον Ernst Engelberg

1

Ο 19ος αιώνας έχει κακή φήμη. Στο πλαίσιο αναρίθμητων εκφράσεων συμβολίζει αυτό που είναι κατ' εξοχήν ξεπερασμένο, ακόμη και ανόητο². Ως εκ τούτου, αποτελεί ενδεχομένως έκπληξη ο βαθμός στον οποίο κάποια σχέδια από εκείνη τη νεκρή πια εποχή έχουν εκ των προτέρων ξεπεράσει τον εικοστό αιώνα, φτάνοντας τώρα να περιμένουν, ως μέλλον μέσα στο παρελθόν, τους ανθρώπους του 21ου αιώνα. Κανείς άλλος δε συνέβαλε σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο βέλτηκες στο ουτοπικό αυτό πλεόνασμα από τον Karl Marx. Καθότι κάτι τέτοιο αντιφάσκει σε όλες του τις διαβεβαιώσεις πως διάβηκε μια για πάντα το δρόμο από την ουτοπία στην επιστήμη, δρόμο που ο ίδιος θεωρούσε ότι δεν έχει επιστροφή, η συζήτηση γύρω από την ουτοπία και την επιστήμη στον Karl Marx πρέπει να ανοίξει ξανά. Οι σκέψεις που ακολουθούν σκιαγραφούν κάποιους λόγους για μια αναθεώρηση της πρόσληψης του Marx. Δεν μπορούν να αποτελούν παρά μόνο πρόωρες εκτιμήσεις, εν μέρει εν είδει ψηλάφησης, εν μέρει μέσω υπερτονισμού, με σκοπό πιο πολύ να διασφαλίσουν τα ερωτήματα παρά τις απαντήσεις.

Ο Marx, όπως είναι γνωστό, αρνήθηκε να δώσει «συνταγές για το μαγειρείο του μέλλοντος». Παρότι διέθετε σαφώς οριοθετημένα κριτήρια της κριτικής και του επιδιωκόμενου αντικειμένου, το κύριο ενδιαφέρον του εστιαζόταν στη μελέτη των τάσεων που εκδηλώνονται στο πλαίσιο των αντιφατικών κινήσεων μιας ιστορικής εξέλιξης, τάσεων που η συνάφεια της επίδρασής τους έπρεπε να διερευνηθεί. Δεν προχωρούσε σε προεικονίσεις· ωστόσο στα κείμενά του βρίσκονται κάποια σκόρπια εποικοδομητικά ερείσματα: το κράτος αντικαθίσταται από το «συνεταιρισμό των παραγωγών»· τη θέση του μηχανισμού της αγοράς καταλαμβάνει η συνεταιρισμένη νόηση των μελών της κοινωνίας που έχει αποκτήσει πρακτική αποτελεσματικότητα· η εργασία γίνεται καθολική, ενώ ο αναγκαίος χρόνος εργασίας ανά άτομο αντίστοιχα μικρός· η οικονομία μετατρέπεται στο σύνολό της σε οικονομία του χρόνου· τα άτομα απελευθερώνονται από την υποταγή στον καταμερισμό εργασίας και κινούνται στο πλαίσιο του με τρόπο τέτοιο ώστε οι διαφορετικές ειδικές εργασίες να μην απορροφούν για τους σκοπούς τους το πρόσωπο εξ ολοκλήρου αλλά να αποτελούν «τους αλληλοδιαδεχόμενους τρόπους της δραστηριότητάς του» (MEW 23, σ. 512)· ο καθένας

λαμβάνει προϊόντα σύμφωνα με τις ανάγκες του και επιτελεί ένα τμήμα της αναγκαίας παραγωγικής εργασίας ανάλογα με τις ικανότητές του· «μια ανώτερη μορφή οικογένειας και σχέσης των δύο φύλων» θα κάνει παρελθόν την πατριαρχική καταπίεση των γυναικών· κανένας, ούτε και κανένα έθνος ή όλα τα έθνη μαζί, δεν έχει δικαιώματα ιδιοκτησίας στην επιφάνεια της γης και η κάθε γενιά δεν αποτελεί παρά κάτοχο που δεσμεύεται να κληροδοτήσει βελτιωμένους τους φυσικούς όρους της ανθρώπινης ζωής στην επόμενη γενιά, καθώς και να το πραγματοποιεί αυτό «συστηματικά ως νόμο που ρυθμίζει την κοινωνική παραγωγή και με μορφή που να ανταποκρίνεται στην πλήρη ανθρώπινη ανάπτυξη» (σ. 528). Ανάμεσα στις προτάσεις που σκιαγραφούν μια με τον τρόπο της οριστική προοπτική, συγκαταλέγεται η εξής: «Η κοινωνία δεν πρόκειται να βρει την ισορροπία της, προτού αρχίσει να περιφέρεται γύρω από τον ήλιο της εργασίας»³ (MEW 18, σ. 570). Το πνεύμα που διαπνέει τα πάντα αποτελεί η «κατηγορική προσταγή να ανατραπούν όλες οι σχέσεις στις οποίες ο άνθρωπος είναι ένα ταπεινωμένο, υποδουλωμένο, εγκαταλελειμμένο, καταφρονεμένο ον» (MEW 1, σ. 385).

Ο κατάλογος αυτός των οικοδομικών υλικών και των κατευθυντήριων γραμμών από το εργαστήριο ενός καλύτερου μέλλοντος θα μπορούσε να επεκταθεί. Στο τέλος του 20ού αιώνα να μπορούν και να μας κόψουν την ανάσα, στο μέτρο που βρίσκονται σε απόσταση όχι μόνο από την πραγματικότητα, αλλά κι απ' όλες τις παρούσες δυνατότητες πραγμάτωσης καθώς κι εκείνες που μπορούν να προσδοκούνται ως προέκταση των τάσεων του παρόντος. Παράλληλα, τίποτε δεν περιγράφει τόσο εμφατικά την αναγκαιότητά [Notwendigkeit] τους, όσο το τίμημα το οποίο θα πρέπει αναπότρεπτα να πληρώσει πολύ σύντομα, όχι μόνο η ανθρωπότητα, αλλά κάθε ανώτερη μορφή ζωής πάνω στη γη, για τον ουτοπισμό τους. Μήπως η μαρξική θεωρία και πρακτική προοπτική έχει, σε αντίθεση με τον τρόπο που η ίδια κατανοεί τον εαυτό της, εντυπωμένο το χαρακτήρα μιας *fata morgana*; Είναι καιρός να θέσουμε το ερώτημα γύρω από το νόημα της μαρξικής κριτικής της ουτοπίας.

2

Μελετώντας κανείς την κριτική της ουτοπίας που άσκησε ο Marx στους πρώιμους σοσιαλιστές και κομμουνιστές, έρχεται αμέσως αντιμέτωπος με το ζήτημα του ιστορικο-υλιστικού αυτο-αναστοχασμού του σοσιαλιστικού κινήματος. Οι πρώτες πρακτικά-σοσιαλιστικές απόπειρες «ναυαγούσαν αναγκαστικά», γράφει στο *Μανιφέστο*, «τόσο λόγω του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης του προλεταριάτου όσο κι επειδή δεν υπήρχαν οι υλικές προϋποθέσεις της απελευθέρωσής του» (*Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μετφρ. Γ. Κόττη, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, στο εξής: *Μανιφέστο*, σ. 86 / MEW 4, σ. 489). Ο ουτοπικός χαρακτήρας του ουτοπικού σοσιαλισμού συνίστατο επομένως από τη σκοπιά του Marx στην απόπειρα «να δημιουργηθούν συνθήκες», οι οποίες στην πραγματικότητα δεν μπορούσαν «παρά να είναι προϊόν της αστικής εποχής» (*Μανιφέστο*, σ. 87 / MEW 4, σ. 490).

Εκατόν πενήντα χρόνια μετά, αυτός ο προσδιορισμός καθιστά αναγκαία την αναδρομή στο σοβιετικό κομμουνισμό, ο οποίος παρουσιάζεται ως σχέδιο δημιουργίας των υλικών όρων για την ίδια τη δική του δυνατότητα. Η ιδεολογία του αποσπούσε την προσοχή από

το γεγονός αυτό, μιλώντας διαρκώς για επιστήμη και νόμους ή, κάπως συγκεκριμένα, για «αντικειμενικές νομοτέλειες», μέσω των οποίων η ηγεσία διευτείνεται πως γνώριζε και έδειχνε το δρόμο προς ένα μέλλον που ήταν αδιάσειστο.

Λαμβάνοντας, σύμφωνα με το *Μανιφέστο*, ως προϋπόθεση ότι κατά τον Marx και, όπως τόνισε αργότερα ο Karl Korsch, το μη ουτοπικό στοιχείο του ιστορικού υλισμού συνίσταται στην αυτοεφαρμογή του πάνω στους σοσιαλιστές, τότε θα καταχωρίσει κανείς σε αυτά τα οποία χρήζουν εξήγησης το γεγονός ότι στις επτά δεκαετίες της ύπαρξής του ο σοβιετικός κρατικός σοσιαλισμός δεν παρήγαγε καμιά ιστορικο-υλιστική ανάλυση του εαυτού του⁴. Είναι σαν η δική του ιστορική υλικότητα να υπήρξε κάτι το οποίο δεν έγινε αντικείμενο σκέψης, σαν να υπήρξε μάλιστα το ασυνείδητο αυτού του σχηματισμού, ο οποίος κάποτε απέκτησε ύπαρξη με τόσο πολύ ενθουσιασμό και ελπίδες. Πρέπει άραγε κανείς να συμπεράνει από αυτό ότι το σοβιετικό πείραμα αποτελεί επιστημονιστικά μασκαρεμένη ουτοπία; Στην περίπτωση αυτή μάσκα και μασκαρεμένος θα πρέπει να επέδρασαν από κοινού, σύμφωνα με νόμους που μόνο ιστορικο-υλιστικά μπορούν να γίνουν νοητοί, για να δημιουργήσουν μια στρεβλή εικόνα των μαρξικών παραστάσεων για τις στοχεύσεις. Ή μήπως τελικά κάτι από αυτή τη δοκιμαστική διάγνωση ισχύει ήδη για τον Marx;

3

Στην αρχή του 20ού αιώνα η Rosa Luxemburg στο άρθρο της «στασιμότητα και πρόοδος στον μαρξισμό» (GW, σσ. 363-368) προσπάθησε μέσα σε λίγες σελίδες να διεισδύσει σε αυτό που για το μαρξισμό είναι ασυνείδητο, με στοχασμούς οι οποίοι εκπλήττουν τόσο με τη σαφήνεια όσο και με τη μοναδικότητά τους. Η Rosa Luxemburg γνώρισε την κατάσταση του μαρξισμού από θεωρητική άποψη ως τελμάτωση, κι ακόμη χειρότερα, ως παραμονή σε ένα επίπεδο πολύ κάτω από αυτό του Marx. Σε ό,τι αφορά το «πλέον πολύτιμο» στοιχείο της μαρξικής διδασκαλίας, «την υλιστικο-διαλεκτική σύλληψη της ιστορίας, τούτη αποτελεί μόνο μια μέθοδο έρευνας, λίγες καθοδηγητικές μεγαλοφυνείς σκέψεις, οι οποίες επιτρέπουν την απόκτηση μιας άποψης ενός εντελώς νέου κόσμου» και οι οποίες μένουν σε μεγάλο βαθμό «αχρησιμοποίητες». «Μόνο στο μέτρο που το κίνημά μας εισέρχεται σε πιο εξελιγμένα στάδια και ξεδιπλώνει νέα πρακτικά ερωτήματα, προσφεύγει πάλι στο μαρξιστικό απόθεμα στοχασμών, προκειμένου να επεξεργαστεί και να αξιοποιήσει νέα μεμονωμένα αποσπάσματα» (ό.π.).

Η Luxemburg εξηγεί την κατάσταση αυτή με το ότι οι ανάγκες των μαρξιστών «δεν επαρκούν ακόμη για την αξιοποίηση των μαρξικών σκέψεων» (σ. 368). «Έτσι εκδικούνται», συνεχίζει, «οι κοινωνικοί όροι ύπαρξης του προλεταριάτου στη σημερινή κοινωνία, που ανακαλύφθηκαν από τον Marx, το πεπρωμένο της ίδιας της μαρξικής θεωρίας». Η ειρωνεία αυτής της «εκδίκησης» της ιστορικής υλικότητας πάνω στον κλασικό του ιστορικού υλισμού θα πρέπει να συνίσταται σύμφωνα με αυτά στο ότι ακριβώς μες στην οριοθέτηση του έναντι του ουτοπισμού περιλαμβάνεται ένα ουτοπικό πλεόνασμα. Είναι σαν το αντιουτοπικό αίτημα της αυτοεφαρμογής του ιστορικού υλισμού να αποκαλύπτεται ακριβώς ως «ουτοπικό» με μια άλλη έννοια.

Αναξιοποίητη άποψη ενός εντελώς νέου κόσμου — αν η παρατήρηση της Rosa

Luxemburg είναι εύστοχη, τότε ο Marx υπερέβη στη σκέψη του κατά πολύ κάθε στόχο ο οποίος μπορούσε να υπάρξει μέσα στο χώρο και το χρόνο, όχι μόνο για αυτόν, αλλά ακόμη και για την επόμενη γενιά μαρξιστών· ουτοπία και ουχρονία ταυτόχρονα, διότι δε βρίσκει κανένα λειτουργικό έρεισμα στην πράξη. Είναι καιρός να πάμε στο «μαρξικό απόθεμα στοχασμών» και να αρχίσουμε εκεί την αναζήτηση. Να υπάρχει άραγε εκεί γύρω, έναν αιώνα αργότερα, μετά από τόσο πολύ τυπογραφικό μελάνι που δαπανήθηκε έκτοτε για τον Marx, ακόμη αναξιοποίητο υλικό για στοχασμό; Να υπάρχουν άραγε ακόμη ανάμεσα στα μαρξικά μέσα στοχασμού και κάποια τα οποία σε καιρούς ακαδημαϊκού μαρξισμού δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ούτε καν για τη θεωρητική πράξη των διανοουμένων — ένα στομάχι το οποίο, είναι αλήθεια, μπορεί και χωνεύει τόσα πολλά;

4

Όταν αναζητά κανείς στον Marx στοιχεία σκέψης τα οποία δεν έχουν αξιοποιηθεί καθόλου, τότε γεννάται μια παράξενη παρατήρηση: Με το κριτήριο αναζήτησης της Rosa Luxemburg φαίνεται να έρχεται κανείς αντιμέτωπος με τις τρεις βασικές λειτουργίες της μαρξικής θεωρίας. Πρόκειται για τρεις κριτικές, που είναι με τη σειρά ανάδυσής τους στο έργο του Marx: η κριτική της αντιμετώπισης της πραγματικότητας υπό μορφή αντικειμένου, η θεωρία της ιδεολογίας, η ανάλυση της μορφής της αξίας. «Τουλάχιστον ο δεύτερος και ο τρίτος από τους θεμελιωτικούς στοχασμούς που περικλείονται στις τρεις αυτές κριτικές έχουν χρησιμοποιηθεί», θα πει κανείς, «αν και, όπως θα πρέπει κανείς να ομολογήσει, όχι καθολικά». Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει παραδεκτό με τον περιορισμό ότι οι ιδέες αυτές παραμορφώθηκαν και ακρωτηριάστηκαν. Εδώ αρχίζουν, ακριβώς αν οι προηγούμενες σκέψεις είναι εύστοχες, οι δυσκολίες συνεννόησης. Η μικρότερη από αυτές συνίσταται μάλλον στην επίτευξη μιας συνεννόησης γύρω από τη μετατροπή μιας κριτικής έννοιας, της έννοιας «ιδεολογία», στο αντίθετό της, δηλαδή, μια συνεννόηση για το όνομα, άκομη και την κατανόηση του status της ίδιας της κριτικής θεωρίας που διαμόρφωσε την έννοια αυτή. Και μόνο προκειμένου να δείξει κανείς ότι η κριτική έννοια της ιδεολογίας που συνέχισε να χρησιμοποιείται εκτός των επίσημων ιδεολογιών και κυρίως στο πλαίσιο του λεγόμενου «δυτικού μαρξισμού», σταδιοδρομώντας ως «ψευδής συνείδηση», απώλεσε τη βασική της σκέψη, αυτή της κυριαρχικής και ρυθμιστικής λειτουργίας, θα έπρεπε να αναπτυχθούν θεωρητικά οι «λίγες καθοδηγητικές μεγαλοφυσές σκέψεις» του Marx πάνω στο ζήτημα αυτό, κάτι για το οποίο απαιτείται κάτι περισσότερο από μια σύντομη επίσκεψη στο μαρξιστικό απόθεμα στοχασμών⁵.

Η σταδιοδρομία της έννοιας της μορφής της αξίας είναι πολύ πιο σεμνή. Ο ακαδημαϊκός μαρξισμός παρερμήνευε —κι ακόμη παρερμηνεύει— τη μορφή του αναστοχασμού του, το φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος, σαν παρεπόμενο του Lukács⁶, ως το «κατώτερο σκαλοπάτι της κλίμακας της ιδεολογίας» (Habermas 1963, σ. 205). Ήδη ο Kautsky, ο οποίος δεν ήξερε τι να κάνει με τη διαλεκτική της ανάλυσης της μορφής της αξίας, υποτίμησε κατηγορηματικά την έννοια της μορφής της αξίας στις *Οικονομικές Θεωρίες του Karl Marx*. Ο Λένιν, πολύ εντονότερα επηρεασμένος από τον Kautsky απ' ό,τι συνήθως υποτίθε-

ται, δήλωνε ότι η έννοια της μορφής της αξίας είναι «πράγματι μη πρακτική σε ένα σύντομο εγχειρίδιο και ίσως θα έπρεπε να μιλά κανείς αντ' αυτού για μορφή της ανταλλαγής ή βαθμίδα ανάπτυξης της ανταλλαγής» (LW 4, σ. 41). Ωστόσο, ο «τρόπος έκφρασης της αξίας» (MEW 23, σ. 53) είναι κάτι από άποψη κατηγορίας διαφορετικό από τη μορφή ή πόσο μάλλον τη βαθμίδα ανάπτυξης της ανταλλαγής και άλλωστε η ανάλυση δε σταματά στη μορφή της αξίας του εμπορεύματος, αλλά προχωρά στις πιο περίπλοκες μορφές αξίας του κεφαλαίου. Ο Στάλιν έφτασε να διακηρύττει ότι πρέπει κανείς να διακρίνει «αυστηρά ανάμεσα στο περιεχόμενο μιας οικονομικής διαδικασίας και τη μορφή της, ανάμεσα στις διαδικασίες ανάπτυξης που διεξάγονται στο βάθος και τα επιφανειακά φαινόμενα» (*Ökonomische Probleme des Sozialismus in der UdSSR*, Berlin/DDR 1952, σ. 54). Για τον Marx αντίθετα, ο οικονομικός προσδιορισμός της μορφής αποτελούσε οτιδήποτε άλλο παρά επιφανειακό φαινόμενο. Άλλωστε η αστική οικονομία έχει ήδη από το 17ο αιώνα «ανακαλύψει το περιεχόμενο που κρύβεται μέσα στις μορφές αυτές»· αντίθετα, «ουδέποτε έθεσε καν το ερώτημα, γιατί το περιεχόμενο αυτό προσλαμβάνει την εν λόγω μορφή» (MEW 23, σσ. 94 κ.ε.). Η ανάλυση της μορφής προσκρούει στις δομικές καταστάσεις του *κοινωνικού σχηματισμού* (MEW 23, σ. 95), η έννοια του οποίου δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς αυτή την ανάλυση⁷.

Αν οι ανόμοιες σταδιοδρομίες της δεύτερης και της τρίτης κριτικής του Marx αποτελούν ισάριθμες αποκλίσεις από το δρόμο που λάβθηκε αρχικώς, η σταδιοδρομία της πρώτης από τις τρεις κριτικές του Marx διακρίνεται από το ότι, με μορφή διαστρεβλωμένη διαφορετικά, έλαβε χώρα κατά μεγάλο μέρος έξω από το μαρξισμό, στο πλαίσιο της αστικής αντίδρασης στον Marx. Στο έργο του Marx κάνει την εμφάνισή της στην πρώτη από τις θέσεις για τον Feuerbach με τη μορφή του ανήκουστου ερωτήματος, πώς η πραγματικότητα αντί να συλλαμβάνεται με τη μορφή του ενεργού, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης δραστηριότητας, συλλαμβάνεται με τη μορφή του αντικειμένου. Αντίστοιχο είναι το ερώτημα του πώς η σκέψη, αντί να συλλαμβάνεται ως η σκέψη της πράξης, περιέρχεται στη μορφή της εποπτείας. Η επίθεση του Marx αφορά στον «εποπτικό υλισμό», που πρώτη φορά εννοιολογείται στην ένατη από τις θέσεις και τον οποίο ο Marx καταχωρίζει στο μεθοδολογικό ατομικισμό της αστικής κοινωνίας. Ένα σημείο τομής για αυτή την κριτική βρίσκεται στο ιδεολογικο-θεωρητικό σχέδιασμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Μαζί με την κριτική της αντιμετώπισης της πραγματικότητας υπό μορφή αντικειμένου προετοιμάζει το έδαφος πάνω στο οποίο αποκτούν το νόημα και το βεληνεκές τους η επίθεση στη θεωρησιακή σκέψη και η ρήξη με τη μεταφυσική της ουσίας. Ο υπερχαθορισμός του καταμερισμού της εργασίας και της κυριαρχίας δίνει στη «συνείδηση» των ιδεολόγων την ικανότητα, «(να) φαντάζονται πραγματικά ότι (...) αποκτούν *πραγματικά* μια παράσταση, χωρίς στην πραγματικότητα να αποκτούν την παράσταση κάποιου πράγματος» (MEW 3, σ. 31). Αυτό αποτελεί το κοινωνιοδομικό σημείο εφαρμογής για μια θεμελιώδη μορφή κυριαρχικής σκέψης, η οποία βρίσκεται προπάντων στο θεμέλιο κάθε λεγόμενης «κυριαρχίας επί της φύσης». Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι στη *Γερμανική Ιδεολογία* η γλώσσα προτάσσεται ως το συνδυακό-υλικό στοιχείο έναντι της συνείδησης, όπως και έναντι του απομονωτικού-φορμαλιστικού στοιχείου, διάγνωση η οποία προεικονίζει το linguistic turn του 20ού αιώνα και η οποία τυγχάνει αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας και πραξιοαναλυτικής θεμελίωσης στα *Σχόλια επί του περιθωρίου για τον Wagner*, που γράφτηκαν τα τελευταία χρόνια της ζωής του Marx⁸.

Μήπως ο Marx, ο οποίος, σύμφωνα με τον τρόπο που ο ίδιος αντιλαμβάνονταν τον εαυτό του, ήταν πιο αργός από τον Engels και κινιόταν στα χνάρια του τελευταίου, κράτησε τις θέσεις για τον εαυτό του, διότι ο Engels τον ξεπερνούσε με μια επίπεδη και φαινομενικά πειστική αντίληψη του υλισμού; Ο Engels κινείται δεξιοτεχνικά στο πλαίσιο του υγιούς κοινού ανθρώπινου νου· ο Marx έχει απείρως μεγαλύτερες δυσκολίες με τη σκέψη του, η οποία δε βρίσκει έτοιμη καμιά γλώσσα και δε συναντά παραλήπττες ικανούς για την πρόσληψη και την εμπέδωσή της. Ο Marx ρίχνει την αυτοκατανόησή μας μέσα στον κόσμο. Αλήθεια, τι σκιά του μαρξικού μέσα-στον-κόσμο-Είναι έκανε σταδιοδρομία κάτω από το όνομα του Heidegger, την ώρα που οι περισσότεροι μαρξιστές παρέμεναν καθηλωμένοι στη συνείδηση σαν σε μια ενέδρα! Αλήθεια, τι σκιά της μαρξικής κριτικής της μεταφυσικής έκανε πάταγο κάτω από το όνομα του Nietzsche, την ώρα που οι περισσότεροι μαρξιστές βρίσκονταν στο κυνήγι της εσώτερης ουσίας των πραγμάτων, δίχως να καταλαβαίνουν ότι η ανθρώπινη ουσία στην πραγματικότητά της αποτελεί μια κινούμενη συνάρθρωση σχέσεων και ότι το ίδιο μπορεί με έναν τρόπο να ειπωθεί για όλα τα πράγματα της φύσης! Αλήθεια, τι χλεύη για τη διαλεκτική περικλείστηκε σε μια πρόταση περί νόμων, με τη διένεξη να αφορά πια στην πρόσληψη και στον αριθμό τους κι όχι στη με κακό τρόπο μεταφυσική μορφή αυτής της παγίωσης!

Η πύλη που οδηγεί στην αντίληψη του Marx για τη διαλεκτική δεν μπορεί να ανοίξει πριν τεθεί το ερώτημα γύρω από τη συνάφεια των τριών κριτικών και τριών θεμελιωδών τους προβλημάτων. Τα προβλήματα αυτά επεξηγούν το ένα το άλλο και αποκαλύπτονται πλήρως μόνο μέσω της αμοιβαίας τους ενίσχυσης. Προηγούνται αναρίθμητα ερωτήματα, ερωτήματα το καθένα από τα οποία τέθηκε επιπρόσθετα από τον Marx και σε ένα συγκροτημένο τομέα της γνώσης, έτσι που αιφνιδίως άνοιξε η «άποψη ενός εντελώς νέου κόσμου», που γνωρίζουμε από τη Rosa Luxemburg: πώς προσλαμβάνει η ανθρώπινη πραγματικότητα, στερημένη από τον ενεργό της παράγοντα, τη μορφή αντικειμένου, πώς το ανθρώπινο περιεχόμενο τη μορφή της θρησκείας και των άλλων ιδεολογιών, πώς η εργασία τη μορφή της αξίας; Η συνάφεια των τριών αυτών ερωτημάτων καθιστά δυνατή την ανάδυση μιας δομής δομών, τη συνάρθρωση μεταξύ κυριαρχίας επί της φύσης, κρατικής ισχύος και κοινωνικής κυριαρχίας με παράλληλη κοινωνικοποίηση της εργασίας υπό τη μορφή της αγοράς. Η συνάρθρωση αυτή σχηματίζει τον ορίζοντα των ερωτημάτων, που η κίνηση εντός του και η αποτύπωση μιας γλώσσας για αυτόν συνιστά το κυριολεκτικά ανήκουστα νέο και ανεκπλήρωτο ακόμη στοιχείο της μαρξικής σκέψης.

5

Οι εποικοδομητικές παραπομπές σε μια μελλοντική κοινωνία έδωσαν επανειλημμένως φτερά στη φαντασία. Υπήρχε πάντοτε ανάγκη γι' αυτές στην ιστορία του μαρξισμού, ιδίως κατά την ηρωική φάση του σοβιετικής εξουσίας⁹. Ωστόσο, αν πάρει κανείς τη μονάδα μέτρησης που όρισε η Rosa Luxemburg, δεν είναι αυτές εκείνες οι οποίες περιέχουν τα ουτοπικά πλεονάσματα με τη μακρύτερη στόχευση, αλλά αυτό που ο Marx ονόμαζε άλλοτε «διαλεκτική», άλλοτε «θεωρητική» και άλλοτε απλά «την αναλυτική μου μέθοδο». Αυτή αποτελεί τρόπον τινά το ενεργό ρευστό μέσο, σκέψη με την εμφαντικά-επαναστατική σημασία, ένα μέσο το

οποίο διαπερνά τη συστοιχία των τριών κριτικών η οποία περικλείει το στοχαστικά ριζοσπαστικό στοιχείο του Marx και το οποίο αποβλέπει στη συνάφεια εκείνη που μόνο υποδηλώνεται από τον Marx, που ο Marx συχνά μονάχα τη θυμάται και η οποία μοιάζει διαρκώς να διαφεύγει κι απ' αυτόν τον ίδιο, συνάφεια την οποία ολόένα προσπαθεί σε όλα τα κρίσιμα σημεία της σκέψης του να την αναγνωρίσει εκ νέου και από μια άλλη πλευρά. Αυτή η ικανότητα σκέψης που τελεί εν κινήσει θα ήταν στην πραγματικότητα εκείνο που οραματιζόταν ο φτωχός, σφιγμένος και ταραγμένος Nietzsche, μια σκέψη για «ελεύθερα πνεύματα» που γνωρίζουν τα όρια της ελευθερίας τους. Τα ονόματα αυτών που στην ιστορία της επίδρασης του μαρξισμού πλησίασαν περισσότερο στην έξοδο από τη λανθάνουσα κατάσταση και που στην εποχή τους αντί της ευκαιρίας τους δόθηκε ο θάνατος, όπως του Benjamin και του Gramsci, που αφορίστηκαν όπως ο Bloch ή που το κρατούσαν κρυφό όπως ο Brecht, αναφέρονται με το φόβο που αναλογεί στο μάρτυρα του γεγονότος ότι παρ' όλο τον «πείσιμισμό της νόησης» συνεχίζει να δρα κάτι από τη μεσσιανική δύναμη. Αυτοί είναι εκείνοι που διέρρηξαν την απομόνωση στην οποία «εγκλώβισε»¹⁰ τον Marx το κίνημα, το οποίο ήταν από αυτόν υπερεβαρυσμένο και μολαταύτα τον επικαλείτο — διότι αυτός ο ίδιος, ο στοχαστής της κοινωνίας, έμεινε, εξαιρουμένου του Engels, σχεδόν χωρίς σχέση με την κοινωνία στη δική του σφαίρα.

Η επιστήμη δε σκέπτεται, λέει ο Heidegger. Μπορεί κανείς να συνεχίσει: η ουτοπία σκέπτεται μα δε γνωρίζει. Ο Marx, στην προσπάθειά του να μετατρέψει την επιστήμη σε σκέψη και την ουτοπία σε γνώση, τράβηξε τα όρια πέραν του μέτρου. Η απόσταση από την ιστορική υλικότητα εκδικήθηκε, πλήττοντας τη σκέψη του με αντιφάσεις που δεν είχε διανοηθεί. Αυτό που ο Marx δεν είχε διανοηθεί είναι προπάντων η αντίφαση ανάμεσα στο συνολικά κοινωνικό εξορθολογισμό (μέσω της συνεταιρισμένης κοινωνικής νόησης) και στη χειραφέτηση των ατόμων, ή εκείνη ανάμεσα σε στρατηγικές θέσεις και στην πίστη ότι προβλήματα εξουσίας υπάρχουν μόνο στην πλευρά της ταξικής κυριαρχίας. Αυτό που ο θεμελιωτής του μαρξισμού δεν είχε διανοηθεί μοιάζει μάλιστα να είναι η αδιαφάνεια της ίδιας της ιστορικής υλικότητας. Το όραμά του για μια «κοινωνική διαδικασία της ζωής (...) ως προϊόν ελεύθερα κοινωνικοποιημένων ανθρώπων κάτω από συνειδητό σχεδιασμένο έλεγχο» (MEW 23, σ. 94), προϋποθέτει μερικές φορές μια δίχως όρια ορθολογική διαφάνεια¹¹ του ανθρώπινου όντος στις κοινωνικές και φυσικές πραγματικότητές του, η οποία δεν μπορεί να διαθέτει καμιά χωρο-χρονική ρεαλιστική βάση. Ωστόσο μόνο μερικές φορές προϋποθέτει κάτι τέτοιο και θα αποτελούσε ουτοπική συμπεριφορά με την αρνητική έννοια να κατασκευάσει κανείς μια ιδεώδη εικόνα για να την ακολουθεί — είτε με διάθεση συστράτευσης είτε με στόχο την αντιστράτευση.

Αν οι συνθήκες της επίδρασης του Marx τον εκδικήθηκαν με τη μορφή του ιδεολογικοποιημένου κρατικού μαρξισμού, η περαιτέρω μεταβολή των όρων εκδικήθηκε τον ίδιο τον ιδεολογικοποιημένο σχηματισμό. Θα ήταν άραγε δυνατόν, η ιστορική στιγμή της ήττας κάτω από συνθήκες τεραστίως ανεπτυγμένου τρόπου παραγωγής να απελευθερώσει με τις παγκόσμιες κρίσεις που αποτελούν συνέπεια της καπιταλιστικής εφαρμογής του μια νέα γενιά των στοχαστικών μέσων που υπάρχουν στο μαρξιστικό απόθεμα στοχασμών;

Μετάφραση: Γιώργος Σαγκριώτης

Σημειώσεις

1. Πρώτη δημοσίευση στο: *Das lange 19. Jahrhundert. Ernst Engelberg zum 90. Geburtstag*, 1. Halbband, hgg. v. W. Küttler, Berlin: Trafo Verlag 1999, σσ. 169-176.
2. «Όσο οι φιλοσοφικές μας πρότυπες σκηνές έλκουν την καταγωγή τους από το 19ο αιώνα», εξηγεί για παράδειγμα ο Norbert Bolz, «σχεφτόμαστε πιο ανόητα απ' ό,τι πράττουμε» (*Eine kurze Geschichte des Scheins*, München: Fink, 1991, σ. 120).
3. Μια ουτοπία όπως αυτή για το «τέλος της εργασίας» δραπετεύει προς ένα απροσδιόριστο μέλλον, διότι δεν προσδοκά πια τίποτε από το παρόν (Robert Castel, «La fin du travail, un mythe demobilisateur», *Le Monde diplomatique*, Σεπτέμβριος 1998, σσ. 24 κ.ε.). Ωστόσο δεν ισχύει ως ουτοπία και πρέπει να συμπληρωθεί. Κατάσσεται σε εκείνα που μπορούν να ειπωθούν επιτόλαια. Ως «ουτοπία» εμφανίζεται για τον Marx η καθολικοποίηση της εργασίας, η οποία θα έδινε σε αυτή (και τους ανθρώπους) μορφή αντάξια του ανθρώπου.
4. Τα εγχειρίδια του «επιστημονικού κομμουνισμού» είναι ένα αστείο που εξεντελίστηκε από την πραγματικότητα, μια ανεξάντλητη πηγή για ρητά του Radio Jeriwan, την πληθειακή αυτή επιφάνεια προβολής του κοινωνικού ασυνείδητου.
5. Πρβλ. εδώ το βιβλίο μου *Elemente einer Theorie des Ideologischen*, Berlin-Hamburg 1993.
6. Ο Terry Eagleton (*Ideologie. Eine Einführung*, Stuttgart-Weimar 1993, σ. 118) κατηγορεί τον Lukács ότι «υιοθετεί τελείως άκριτα αυτό που υπονοεί ο όψιμος Marx, πως δηλαδή η μορφή του εμπροσθιότατου αποτελεί την κρυφή ουσία κάθε ιδεολογικής συνείδησης στην αστική κοινωνία» — όμως είναι ο ίδιος που υιοθετεί αυτή ακριβώς την αντίληψη από τον Lukács, ότι τάχα ο Marx σκεφτόταν έτσι.
7. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για έναν τέτοιο κοινωνικό σχηματισμό, «όπου η διαδικασία παραγωγής είναι κύριος των ανθρώπων, όχι ακόμη ο άνθρωπος κύριος της παραγωγικής διαδικασίας» (MEW 23, σ. 95).
8. Ήδη και μόνο η μεμονωμένη πρόταση ότι: «δύσκολα θα περνούσε από ένα πρόβατο η ιδέα ότι το γεγονός πως τρώγεται από τον άνθρωπο αποτελεί μια από τις "χρήσιμες" ιδιότητές του» (MEW 19, σ. 363), εμπνέει σε σπερματική μορφή ένα αντιμεταφυσικό πρόγραμμα, «παράδειγμα μια μοντέρνας οντολογίας της σχέσης» ή και του «υπερατομικού» (Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, Paris 1993, σ. 117 / ελλ. έκδοση: *Η φιλοσοφία του Μαρκ*, μεταφ.-επιμ. Άση Στυλιανού, Αθήνα, Νήσος, 1996, σ. 195).
9. Κατά την ηρωική φάση του σοβιετικού κομμουνισμού δεν υπήρχε καθόλου έλλειψη προεικονίσεων. Η έφοδος σε ένα λαμπρό μέλλον έμοιαζε ασυγκράτητη. Σε πλήρη αντίθεση προς την αθλιότητα του παρόντος η προλαγάνδα οργιάζε προπάντων με οράματα διαρκώς μαγαλύτερης κυριαρχίας πάνω στη φύση. Ο σταλινιστικά διατεταγμένος φροντισμός υποσχόταν θαύματα ενώ δεν ήταν λίγες οι υποσχέσεις που έκανε πραγματικότητα: βιομηχανοποίηση και εξαστισμός εντός μιας γενιάς, μια τρομερή μορφωτική εκστρατεία. Κι ωστόσο, πολύ πριν η μεγάλη αποτελεμάτωση και εξάντληση αντισταθμίσουν την εντυπωσιακή όσο και βίαια έκρηξη, στους κομμουνιστές είχε κοπεί η ουτοπική πνοή. Διότι εκείνο από το οποίο αναγνωρίζει κανείς την αληθινή ουτοπική πνοή, είναι ότι εμπνέει το παρόν για άλλες υπερβάσεις, περιορίζοντας το κράτος και την αγορά στον ίδιο βαθμό στο μέτρο που υπηρετεί τον άνθρωπο. Προγράμματα και αριθμητικοί σχεδιασμοί αποτελούν αναγκαία εργαλεία, ωστόσο το ελιξήριο της ζωής της επανάστασης είναι η αλλαγή των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους, όχι μια αλλαγή που επιτελείται από κάποια ελίτ, αλλά μια αλλαγή που αποτελεί αυτοαλλαγή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Marx στις *Θέσεις για τον Feuerbach*.
10. «...εργλωβισμένος / Στη μεγάλη καρδιά της εργατικής τάξης» σύμφωνα με την αθέλητα ομιλούσα έκφραση για τη λατρευτική ατομότητα στην *Καντάτα για το θάνατο του Λένιν των Brecht/Eisler* (πρβλ. Brecht, GA 12, σ. 60).
11. Και μάλιστα «οι σχέσεις της πρακτικής εργασιακής ζωής των ανθρώπων» πρέπει «καθημερινά να αποτελούν διάφανα έλλογες σχέσεις μεταξύ τους και προς τη φύση» (MEW 23, σ. 94).